

БОРОТЬБА КРИМСЬКИХ ТАТАР ЗА ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ (1956–1989 рр.)

Аналізуються основні етапи й закономірності боротьби депортованого народу за повернення на історичну Батьківщину. Вона стала можливою після опублікування указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, гемишлів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни». Однак указ позбавляв кримських татар права на компенсацію втраченого при виселенні майна й закривав шлях до повернення на історичну Батьківщину. Тільки в листопаді 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила декларацію про цілковиту політичну реабілітацію народів, підданих насильницькому переселенню, яка дозволила кримським татарам повертатися у Крим. 33-річна боротьба за повернення на Батьківщину надала корінному народу Криму монолітної єдності й набула широкого розголосу як у СРСР, так і за його межами, у країнах Європи, Північної Америки. По суті, депортований народ перетворився в різних місцях свого поселення на згуртований народ-дисидент, який зробив вагомий внесок у розпад російсько-радянської імперії.

Ключові слова: депортація кримських татар, петиційні кампанії, ініціативні групи, дисидентський рух, паспортизація населення Криму з пропискою паспортів, Організація кримськотатарського національного руху.

Намір звільнити благодатні субтропіки Кримського півострова від корінного населення виказували всі правителі імперіалістичної Росії – від Катерини II до Й.Сталіна. Сталінське розв'язання поставленої проблеми виявилось найбільш радикальним: усіх без винятку кримських татар було депортовано в місця, малоприсадибні для звичного життя. Лібералізація компартійно-радянського суспільно-політичного устрою після ХХ з'їзду КПРС зробила можливою боротьбу кримських татар за повернення на історичну Батьківщину.

Кримським татарам довелося боротися з режимом, який чинив їм зятий опір у часи М.Хрущова, Л.Брежнєва й М.Горбачова. Успішне завершення боротьби в листопаді 1989 р. не випадково збіглося з різницею в кілька днів із падінням Берлінського муру. Здійснювана командою М.Горбачова «революція згори» вже переростала в революцію розпаду радянської імперії. Створювалися умови, за яких ставала можливою ліквідація довготривалих наслідків сталінських злочинів.

Обставини боротьби кримських татар за повернення на історичну Батьківщину детально висвітлено в ряді фундаментальних збірників

документів і матеріалів¹. Маємо також два дослідження, безпосередньо присвячені цій темі². Спираючись на опубліковані документальні свідчення, ця стаття виявляє основні закономірності й етапи боротьби, яка тривала третину століття.

Після XX з'їзду КПРС становище кримських татар у місцях заслання почало поліпшуватися. 28 квітня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР опублікувала указ «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, гемшилів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни». Представники депортованих народів виводилися з-під адміністративного нагляду. Однак указ позбавляв їх права на компенсацію втраченого при виселенні майна та закривав шлях на історичну Батьківщину³.

Генерал П. Григоренко у спогадах розповів, як цей народ сприйняв урядову заборону повернутися на землю предків. Він підкреслив ту одноставність, з якою кримські татари боролися за свої права: «Жорстоке, безглузде виселення, внаслідок якого загинуло 46,2% усіх кримських татар, згуртувало весь цей народ, змусило подумати кожного про свою відповідальність за долю всього народу. Серед цих людей не було нікого, хто ухилився б від боротьби чи відповідальності за неї. Боротьба та вилилася у форму петиційної кампанії»⁴.

Потік листів від представників репресованих народів у ЦК КПРС і Президію Верховної Ради СРСР із проханням повернути їх на попередні місця проживання вимагав належного реагування. Перша реакція у травні 1956 р. у довідці апарату ЦК була такою: «Розглянути питання про створення для громадян німецької, калмицької, чеченської, інгушської, карачаївської й балкарської національностей і кримських татар автономії у вигляді національних районів та округів у місцях їх нового поселення»⁵. Через місяць в апараті ЦК КПРС було підготовлено «Довідку по суті листів чеченців, карачаївців, балкарців, калмиків та німців про створення для них автономій». Тут уже пропонувалося дозволити калмикам, карачаївцям і балкарцям повернутися на попередні місця проживання. Аргументація була такою: чисельність цих національностей невелика, а залишені ними території не досить заселені. Стосовно чеченців та інгушів висловлювалися певні сумніви, а щодо німців і кримських татар в апараті були категоричними: відмовити.

¹ Крымскотатарское национальное движение: Документы. Материалы. Хроника. – Т. II. – Москва, 1992; Кримські татари 1944–1994: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995; Кримські татари: шлях до повернення: Збірник документів та матеріалів. – Ч. 1–2. – К., 2004; Національна безпека України: кримський вектор: Збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.) у п'яти томах. – Івано-Франківськ; Л., 2015; Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів і матеріалів. – К., 2016.

² Волобуев О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. – 1994. – №1; Бекірова Г. Пів століття опору: Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки): Нарис політичної історії. – К., 2017.

³ Бажан О. Г. Кримскотатарський національний рух за повернення на історичну батьківщину // Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). – С. 764.

⁴ Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали. – К., 2008. – С. 578–579.

⁵ Волобуев О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС... – С. 157.

Висновок по кримських татарах звучав так: «Ураховуючи, що Кримська область заселена в порядку планового переселення, на нашу думку, найбільш доцільним буде створення для кримських татар обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживає близько 140 тис. осіб кримських татар, а природні, кліматичні й економічні умови республіки є найбільш близькими до умов їх попереднього місця проживання»⁶.

24 листопада 1956 р. президія ЦК КПРС відновила національні автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгушського народів, але пунктом 6 постанови було записано:

«Визнати недоцільним надання національної автономії татарам, які раніше проживали у Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари становили менше 1/5 частини всього населення, і що у складі РРФСР існує татарське національне автономне об'єднання – Татарська АРСР, а також те, що в даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом із тим, ураховуючи прагнення частини татар, які раніше мешкали у Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі охочі мають право оселитися на території Татарської АРСР»⁷.

Важко сказати, що переважало в аргументації, яку обрав найвищий орган влади – войовнича неосвіченість чи бажання зберегти наслідки сталінської політики геноциду. У цій постанові ігнорувалася ідентичність багатостраждальної нації, яка не мала нічого спільного з поволзькими татарами. Постійно уникаючи вживання назви нації, що народилася у Криму, унаслідок чого її належність до цього регіону було зафіксовано сусідами в назві «кримські татари» (самоназва народу – кирилли, тобто кримці, слово «татари» в ній відсутнє), постанова президії ЦК КПРС наполягала на назві «татари, які раніше проживали у Криму». Визнаючи за кримськими татарами право на існування як нації, цекісти одночасно пропонували їм розчинитися у середовищі іншого народу. За всім цим приховувалося агресивне бажання зберегти субтропіки півострова для радянської номенклатури. Наслідки політики витіснення кримських татар із Криму, яка послідовно здійснювалася від часів Катерини II й завершилася цілковитим вигнанням у сталінський період, використовувалися для обґрунтування неправомочності національно-територіальної автономії. Фальш кремлівської аргументації відчувалася навіть у тезі про заселеність півострова. На момент виходу постанови президії ЦК КПРС кримська земля була заселена меншою мірою, ніж до війни.

Кричущу нездатність зрозуміти суть кримськотатарських проблем демонструють спогади однієї з ключових фігур радянського керівництва – А. Мікояна:

«Головна причина, чому не було відновлено Кримсько-Татарську автономну республіку, полягала ось у чому: територію її було

⁶ Там же. – С.158.

⁷ Бекірова Г. Пів століття опору... – С.144.

заселено іншими народами, і при поверненні татар довелося б дуже багато людей знову переселяти. Крім того, кримські татари були близькими до казахських татар (саме так: казахських, а не казанських – *С.К.*) та й до узбеків. Вони добре облаштувалися в нових районах, і Хрущов не бачив сенсу їх знову переселяти»⁸.

Майже відразу після XX з'їзду КПРС кримські татари почали апелювати до керівництва країни з проханням дозволити їм переселитися на свою Батьківщину. Першими на початку квітня 1956 р. до президії ЦК КПРС звернулася група з п'яти в минулому високопоставлених комуністів. На цей лист реакції не було, тож вони звернулися повторно – 7 вересня особисто до М.Суслова. У листі йшлося:

«Після опублікування історичних документів XX з'їзду КПРС, заповітів В.І.Леніна з національного питання та постанови ЦК КПРС “Про ліквідацію наслідків культу особи” нам годі зрозуміти причини існування досі на практиці таких відмінностей, коли окремим громадянам СРСР лише за ознакою національної належності не дозволено мешкати на території Криму, де адміністративні органи вимагають від прибулих туди кримських татар полишити межі Криму впродовж 24 годин. Нам також годі зрозуміти заходи, які нині проводять органи МВС, коли від кожного громадянина – кримського татарина вимагають підписку про невийїзд до Криму та про відмову від належного йому рухомого та нерухомого майна з попередженням про те, що без згаданої вище підписки не буде видано й паспорта»⁹.

Цього разу М.Суслов дав хід зверненню кримських татар, але не такий, якого вони очікували. Відділ партійних органів ЦК КПРС доручив ЦК КП Узбекистану «провести додаткову роботу серед кримських татар, що зняття з них режиму спецпоселень не дає права на повернення до районів колишнього місця мешкання та конфіскованого в них майна». Узбецькому філіалу партії доручалося «дати необхідні роз'яснення колишнім керівним працівникам Криму»¹⁰.

ЦК КП Узбекистану виконав доручення. Його працівники двічі зустрічалися з кримськими татарами, котрі проживали на території республіки, у тому числі з авторами листа до ЦК КПРС. У звіті про ці зустрічі за підписом секретаря ЦК КП Узбекистану Р.Мельникова, що його наводить у своїй книзі Г.Бекірова, показано, як реагували автори листа на суловські ініціативи. Не наважуючись щось сказати від себе, Р.Мельников навів їхню пряму мову, а тому його інформація набуває особливої цінності. Так, ветеран Другої світової війни І.Хайруллаєв сказав:

⁸ *Микоян А.* Так было: Размышления о минувшем. – Москва, 1999. – С.515.

⁹ *Бекірова Г.* Пів століття опору... – С.148–149.

¹⁰ Там само. – С.150.

«Чому кримським татарам не можна поїхати в голий степ, виростити там сади та виноградники? Я комуніст, мені 50 років, 24 роки мого життя пов'язані з партійним і комсомольським життям, я син робітника, майор Радянської армії, працював на Україні, у Криму, у Великій Вітчизняній війні був комісаром полку. Я прошу дозволити мені поїхати до Криму, я покажу, як треба працювати. 1946 року до міста Янгі-Юль привезли групу військовополонених. Ці люди перебували за дротяною загорожею. Цих людей було амністовано, їм дано право повернутися на Батьківщину, а мене, майора Радянської армії, людину, яка воювала – залишили без прав».

Інший кримський татарин – Ш.Алядинов, як видно зі звіту Р.Мельникова, заявив:

«Наші кладовища розорені, надгробки покладені у фундаменти будівель. У Норвегії був випадок, коли знищили одне кладовище, то цей випадок породив міжнародне обговорення. То навіщо з нас знущатися? Я не думаю, що в Криму чи Москві про це не знали. Там знали, що за ці дії когось варто покарати. На жаль, доводиться відзначити, що питання про відновлення автономії відпадає. Нам дуже шкода, що все так сталося. Але ми говоримо щиро, що ми там народилися, зростали, виховувалися, і ми хочемо туди повернутися. І ця думка нас переслідує, вона не дає нам спокою, і ми не раз будемо повертатися до цього питання».

Серед великої групи кримських татар-комуністів, з якими зустрівся перший секретар ЦК КП Узбекистану Н.Мухітдинов, був Валієв. Його виступ у переказі Р.Мельникова:

«В Указі Президії Верховної Ради РРФСР від 1946 року сказано, що кримські татари показали небажане ставлення до Радянської влади, поводитись неправильно. Цей документ було скрізь опубліковано, а спростування не з'явилося. У Криму стояло три партизанські з'єднання. З трьох у двох за командирів були кримські татари Мустафаєв і Валієв. Багато хто тепер Герої Радянського Союзу, вони гідно поводитись щодо Радянської Батьківщини. Якщо взяти статистику нагородження до війни, то на першому місці – росіяни, на другому – українці, на третьому – татари, серед них більшість – кримські татари! Думка про повернення на Батьківщину житиме в нас доти, доки ми туди не повернемося»¹¹.

Колосальний потік листів кримських татар адресувався насамперед першому секретареві ЦК КПРС М.Хрущову. На його доручення апаратні працівники ЦК у лютому 1957 р. прийняли групу кримських татар-комуністів, які просили переглянути постанову президії ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. про недоцільність відновлення кримськотатарської автономії й повернення кримських татар на півострів. Представники кримськотатарської

¹¹ Там само. – С.151–152.

громади підкреслювали, що переселення в Татарську АРСР неприйнятне, оскільки існують корінні відмінності в мові, етнографії, культурі кримських і казанських татар. Вони звертали увагу апаратників на відсутність умов для розвитку національної культури в місцях їх поселення, на те, що розосередження народу в різних регіонах підштовхує асиміляцію у чужорідному середовищі. Кримські татари протестували проти наявності у художній літературі (особливо підкреслювався роман А.Первенцева «Честь змолоду», удостоєний Сталінської премії) фальсифікаторських інсинуацій про участь співвітчизників у партизанському русі й підпільній роботі під час окупації Криму нацистами. Зустріч закінчилася безрезультатно. Апаратники порекомендували, щоправда, відділові науки, вищих навчальних закладів і шкіл ЦК КПРС вивчити фактичний матеріал про поведінку кримських татар у роки Великої Вітчизняної війни, а відділові культури – розібратися, наскільки об'єктивно ця проблема висвітлювалася у художній літературі. ЦК КП Узбекистану рекомендувалося посилити політичну роботу серед кримських татар і здійснити заходи з розвитку їхньої мови, літератури, мистецтва¹².

У березні 1958 р. група кримських татар у складі п'яти осіб зустрілася в Москві з членом президії ЦК КПРС і заступником голови Ради Міністрів СРСР А.Мікояном. Жодних даних про результати зустрічі не збереглося, але судячи з листа, надісланого цією групою після зустрічі А.Мікояну, той поставився співчутливо до всіх клопотань. Однак реальним результатом зустрічі стала поїздка в Ташкент інспектора ЦК КПРС І.Алаторцева у травні 1958 р. з дорученням «роз'яснити» авторам листа А.Аширову, А.Камілеву та ін., що «кримськотатарське питання вирішено постановою ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р.»¹³.

Від початку 1960-х рр. у рамках петиційної кампанії почало формуватися дисидентське крило національного руху кримських татар. Воно скористалося вже випробуваною формулою, що народилася під час тривалого петиційного періоду – організацією нібито цілком самостійних ініціативних груп. Кожен населений пункт у місцях розселення депортованого народу обирав свого представника, якому виписувалося офіційне доручення на право виступати від імені тих, хто його обрав. Представники селищ об'єднувалися у групи за ознакою адміністративно-територіального поділу й по чергово брали участь у наперед запланованих заходах у Москві. Фінансові витрати на їх перебування у столиці та здійснювані акції забезпечувалися тією громадою, яка обирала свого представника в ініціативну групу. Кожна група не мала свого керівництва, усі заходи здійснювалися її членами по черзі. Сукупність ініціативних груп не була організаційно оформлена, а єдність дій досягалася не наявністю структури з ієрархічним поділом функцій, а завдяки ментальній згуртованості розпорошених по різних регіонах кримських татар.

Зрозуміло, що на чолі ініціативних груп стояли досвідчені активісти. За далеко не повними даними, зібраними пізніше дослідниками національного

¹² Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС... – С.160.

¹³ Там же. – С.156–157.

руху з середовища самих кримських татар, у різних ланках ініціативних груп працювали близько 5 тис. активістів¹⁴. Але їх присутність не відчувалася, оскільки конкретні функції й певні дії поперемінно брали на себе члени груп. Радянське суспільство було пронизане професійними та непрофесійними інформаторами (так званими «сексотами» – «секретними співробітниками» органів державної безпеки), але в усій товщі депортованого народу практично не знаходилося зрадників, здатних засвідчити особу активіста у складі ініціативної групи. Аналізуючи добре організовані й узгоджені навіть у деталях протестні акції ініціативних груп, «органи» не могли знайти людей, котрі виконували функції організаторів і керівників із тієї простої причини, що останні не володіли таким статусом. Слідчим КДБ доводилося писати, звертаючись зі звинуваченнями до судових інстанцій: «Ім'ярек, відправлений до Москви як так званий народний уповноважений, підписав документ антирадянського спрямування». Однак відповідальність за документ, як було чітко прописано, брала на себе громада, котра делегувала звинуваченого.

У квітні 1966 р. відбулася найбільш масова акція депортованого народу, приурочена до XXII з'їзду КПРС. Ініціативні групи, які утворили в Москві постійний, але організаційно не оформлений інститут представництва інтересів кримськотатарського народу, зібрали й передали оргкомітету зі скликання партійного з'їзду в апараті ЦК КПРС 24 томи петицій зі 100 тис. підписів. Одночасно на адресу форуму надійшло звернення кримськотатарського народу зі 120 тис. підписів. Під цим документом підписалося практично все доросле населення депортованого народу. У ньому обґрунтовувалися основні вимоги кримськотатарського національного руху: організоване повернення на Батьківщину, відновлення національної та політичної рівноправності¹⁵.

Національний рух кримських татар викликав серйозну стурбованість органів влади. Тим більше, що протестувальники регулярно апелювали до міжнародних правозахисних організацій. Ці звернення передавалися радіостанціями Заходу, які працювали на СРСР, і ставали відомими всередині країни. Отже організована владою інформаційна блокада кримськотатарського національного руху не спрацювала.

Освічена кримськотатарська молодь бажала дізнатися про минуле свого народу. В її середовищі виникла ідея організації, яка вивчала б історію й культуру корінного народу Криму. Осередки її було створено на деяких підприємствах та у вишах Ташкентської області, але Союзу кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину судилося недовге життя. У квітні 1962 р. КДБ затримав його активістів. Сеїт-Амзі Умерова засудили до 3 років позбавлення волі в таборах суворого режиму, Марата Омерова – до 4 років. Голову історичного відділу організації 18-річного М.Джемілева звільнили з роботи на оборонному підприємстві¹⁶.

¹⁴ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: Новейший период. – Вильнюс; Москва, 1992. – С.95.

¹⁵ Национальный вопрос в СССР: Сб. док. – Мюнхен, 1978. – С.325.

¹⁶ Бажан О.Г. Кримськотатарський національний рух за повернення на історичну батьківщину. – С.766–767.

Від середини 1960-х рр. у національному русі кримських татар дедалі частіше почали використовуватися прилюдні форми активності – маївки, мітинги, демонстрації. Приводом до них були події, пов'язані з історією кримськотатарського народу. Зокрема обігрувалися дні народження В.Леніна, який у 1921 р. підписав декрет про створення Кримської АСРР. Демонструючи бажання повернутися на свою історичну Батьківщину, кримські татари використовували чергові річниці сталінської депортації для організації багатолюдних мітингів.

Позицію керівництва радянської України у кримськотатарському питанні було сформульовано у записці першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, адресованій ЦК КПРС у червні 1966 р. Він писав, що «повернення татар до попереднього місця проживання і пов'язана з цим необхідність переселення з Криму великої кількості його населення спричинили б величезну шкоду державним інтересам і були б колосальною несправедливістю щодо сотень тисяч громадян теперішнього Криму»¹⁷. Щоб оголосити тезу про «колосальну несправедливість» для російськомовного населення Криму, очільникові компартійної організації УРСР довелося пов'язати повернення корінного народу на півострів з необхідністю депортації його теперішнього населення. Взаємопов'язаність цих двох процесів іноді зустрічалася на побутовому рівні. Такі судження висловлювали малоосвічені й агресивно налаштовані до людей іншого віровизнання росіяни та українці здебільшого поважного віку. Узяття П.Шелестом на озброєння такого аргументу стало визнанням того, що жодних інших аргументів він не міг навести. Тому П.Шелест використав ще один, уже заявлений від сталінських часів, аргумент: «Значна частина татарського населення Криму в період Великої Вітчизняної війни зрадила Батьківщину, активно співробітничала з німецько-фашистськими окупантами, багато горя завдала іншому населенню і викликала у нього ненависть, рівну ненависті до фашистських загарбників»¹⁸.

Майже одночасно із запискою П.Шелеста на проблему повернення кримських татар у Крим відгукнувся український письменник Б.Антоненко-Давидович. Із матеріалів КДБ УРСР можна дізнатися, що він одержав лист із Ташкента від Мансура Османова, в якому той писав:

«Як і всі кримські татари, я з нетерпінням чекаю вирішення нашим урядом нашого національного питання. Ось уже два роки наші представники безперервно перебувають в Москві й добиваються справедливого розв'язання нашого національного питання – повернення в рідний Крим. Уже побувало близько тисячі осіб, але будь-якої позитивної відповіді або навіть прийому на вищому рівні немає...».

На цей лист ташкентського водія письменник відповів так:

«Мені самому незрозуміло, чому досі не відновлена, хоч і з запізненням, справедливість. З вами вчинили не тільки несправедливо, але й жорстоко в часи культу особи Сталіна. Будь-який народ не може бути відповідальний за дії тих або інших його представників, і будь-який народ не можна карати

¹⁷ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). – С.796.

¹⁸ Там само.

позбавленням Батьківщини. Я також не розумію, чому ви досі не повернені в Крим, як повернені калмики, інгуші і чеченці. Я можу порадижити тільки – посилайте й надалі своїх представників в Москву. Просить в ЦК КПРС і Верховній Раді справедливого розв'язання вашого національного питання»¹⁹.

КДБ повідомляв ЦК Компартії України, що лист Б.Антоненка-Давидовича було розтиражовано, він поширювався серед кримськотатарського населення Узбекистану.

Радянське керівництво всілякими способами намагалося стримати протестні акції кримських татар, які здебільшого влаштовувалися в офіційні знаменні дати. У такі дні вони вшановували пам'ять померлих, збираючись на кладовищах із жалобними пов'язками, вивішували державні прапори з чорними стрічками. Восени 1966 р. до карних кодексів союзних республік було внесено статті, які передбачали відповідальність «за наклеп на радянський лад», «за образу герба й прапора», «за масове безладдя». Нові доповнення зачитувалися кримським татарам за місцем їх роботи або у відділеннях міліції»²⁰.

Петиційна кампанія у середині 1960-х рр. набула величезного розмаху. За даними приймальні Президії Верховної Ради, від 1965 до січня 1967 рр. до ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії ВР СРСР надійшло 53 тис. листів і телеграм від кримських татар. Під багатьма із них стояли десятки, сотні й навіть тисячі підписів²¹.

У часи Л.Брежнєва СРСР починав дедалі більше залежати від країн Заходу, хоч «холодна війна» тривала й далі. Тому радянське керівництво турбувалося про те, щоб мати на світовій арені цивілізований вигляд. 5 вересня 1967 р. було опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали у Криму». Назва документа не віщувала нічого доброго. Як і раніше, голові Президії Верховної Ради СРСР М.Підгорному здавалося, що він має справу з татарами, «які проживали у Криму», а не з кримськими татарами – кримли. Проте два пункти указу виказували певну зміну у ставленні влади до них:

«1. Скасувати відповідні рішення державних органів у частині, що містили огульні обвинувачення відносно громадян татарської національності, які проживали у Криму.

2. Відзначити, що татари, які раніше проживали у Криму, укоренилися на території Узбекицької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховних Рад і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних посадах у радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи»²².

¹⁹ Кримські татари: шлях до повернення: Зб. док. та мат. – Ч.1. – К., 2004. – С.114–115.

²⁰ *Алексеева Л.* Крымскотатарское движение за возвращение на родину // Кримські студії (Сімферополь). – 2000. – №5/6. – С.6–7.

²¹ *Бекірова Г.* Пів століття опору... – С.195.

²² Ведомости Верховного Совета СССР. – 1967. – №36. – Ст.493.

Указ мав і пункт 3, сформульований окремо від перших двох, з іншим статусом (не указ, а постанова), і з іншим заголовком: «Про порядок застосування статті 2 указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року». Президія Верховної Ради постановляла: «Роз'яснити, що громадяни татарської національності, які раніше проживали у Криму, і члени їхніх сімей користуються правами, як і всі громадяни СРСР, проживати на всій території Радянського Союзу відповідно до чинного законодавства про працевлаштування й паспортний режим»²³.

Уже вкотре в указі від 5 вересня 1967 р. повторювалося, що кримські татари, іменовані «громадянами татарської національності, які проживали у Криму», «укоренилися» на території Узбекистану та інших регіонів СРСР, куди їх свого часу депортували. Проте вперше декларувалася їх рівноправність з іншими громадянами, у тому числі право жити в будь-якому куточку країни. Та чи мали всі радянські громадяни право жити там, де вони бажали? Не випадково Й.Сталін при запровадженні 1932 р. внутрішніх паспортів передбачив інститут прописки. Це означало, по суті, заперечення права жити там, де бажав власник паспорта, якщо цього не бажала держава в особі її очільників і чиновників. Проживання без прописки розглядалося як порушення паспортного режиму, що за радянськими законами передбачало не лише адміністративну, а і кримінальну відповідальність.

Ситуацію, пов'язану із запланованим ухваленням указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р., детально описав генерал П.Григоренко. Ішлося про прийом 21 липня того року делегації кримських татар у ЦК КПРС:

«Масовість і організованість руху змусили уряд відступити, маневрувати, брехати, робити удавані поступки. Тричі комісія політбюро ЦК КПРС приймала делегації кримських татар, вислуховувала їх і... залишала все без змін. Востаннє делегацію кримських татар приймали у зв'язку з указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. Це був найбрехливіший, найлицемірніший указ з усіх указів, виданих з приводу кримських татар... У другій частині указу сказано, що громадянам татарської національності, які раніше проживали в Криму, дозволяється проживати на всій території Радянського Союзу з урахуванням паспортних правил. А в паспортних правилах, як пізніше з'ясувалося, записано, що кримським татарам не можна селитися в Криму. Кримські татари відчували підступ відразу, щойно прочитали указ. Насторожували і згадка про паспортний режим, і те, що зрадниками їх визнали перед усім Радянським Союзом, а знімають обвинувачення, публікуючи указ у місцевій пресі. Зважаючи на це, кримські татари зажадали нової зустрічі з представниками політбюро. І зустріч відбулася. Політбюро на зустріч послало трійку на чолі з Андроповим, у складі генерального прокурора Руденка та міністра внутрішніх справ Щолокова. Виходило таке: комісія складалася лише із керівників органів примусу.

²³ Там же.

Четвертий член комісії – секретар Президії Верховної Ради Георгадзе – нічого змінити не зміг. Тому сталося таке: щойно всі посідали і Андропов хотів почати розмову, підвівся один із кримських татар і запитав:

– Товаришу Андропов, ви тут присутні як кандидат в члени Політбюро чи як голова КДБ?

– А хіба не все одне? – усміхнувся Андропов.

– Ні, не все одне, – сказав кримський татарин. – Якщо ви тут як голова КДБ, ми розмовляти з вами не будемо, встанемо й підемо геть.

– Ну, само собою зрозуміло, я тут з доручення Політбюро і від його імені.

Кримські татари лишилися. Розмова була лицемірна. Андропов і Щолоков твердили, що згадка про паспортні правила не має жодного практичного значення. На звичайне запитання, чому ж для росіян і українців немає такого закону, нічого не відповіли ясно. Під кінець розмови кримські татари запитали, чи можуть вони зібрати людей у певних районах, щоб розповісти про ці переговори.

– Так, безумовно, – сказав Андропов. – Я дам указівки на місця, щоб відвели вам потрібні приміщення і не чинили перешкод проводити збори.

Це теж була неправда. Місцева влада отримала вказівки: в жодному разі не дозволяти кримським татарам збиратися. Тому у відповідь на прохання кримських татар – із посиланням на Андропова – влада або ухилялася від відповіді, або зволікала з нею – нічого певного не відповідала²⁴.

І все ж указ від 5 вересня 1967 р. став певним кроком у правильному напрямі, як можна судити з інструктивної доповіді першого секретаря Кримського обкому КПУ М.Кириченка на скликаній обкомом 13 вересня нараді відповідальних партійно-радянських працівників. Мета заходу була прагматичною: «роз'яснити трудящим області рішення партії та уряду з тим, щоб не допускати яких-небудь кривотлумачень, нездорових настроїв і можливих ексцесів». Оскільки кримських татар на півострові не було, партійне керівництво побоювалося реакції місцевого населення. М.Кириченко повідомляв, що краєзнавчим музеям та екскурсиводським організаціям подано вказівки привести у відповідність з ухваленими рішеннями експозиції та екскурсійні розповіді, «не відступаючи від історичної істини». Ця вказівка переконливо засвідчувала облудність попередніх пропагандистських вивертів про кримських татар у роки війни, які посилено насаджувалися серед населення у сталінські й післясталінські часи²⁵.

Практично одночасно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. і з метою нейтралізувати його облудний дозвіл кримським татарам селитися у Криму, було ухвалено ще два законодавчих акта:

²⁴ Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали. – С.605–606.

²⁵ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). – С.804–805.

постанова Ради Міністрів СРСР від 24 серпня «Про впорядкування паспортного режиму у Кримській області» та постанова Ради Міністрів УРСР від 7 вересня, яка деталізувала цю постанову союзного уряду. Обидва документа передбачали негайну паспортизацію всього наявного населення області. Щоб усвідомити собі, що саме змінювали ці акти, треба пам'ятати, що у країні зберігало чинність положення про паспортний режим, затверджене урядом 21 жовтня 1953 р. Суть його, як і всіх попередніх положень, починаючи з постанови ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи й обов'язкову прописку паспортів» від 27 грудня 1932 р., полягала в тому, що паспорти видавалися винятково мешканцям міст, робітничих селищ, радгоспів і новобудов. Сільські мешканці не мали їх аж до 1974 р. й не могли залишати місце свого проживання більше, ніж на 30 діб. Іншими словами, після запровадження у СРСР внутрішніх паспортів селяни опинялися у становищі другосортних громадян, прикріплених до місця проживання. Самочинний виїзд на більший термін карався великим штрафом, а повторне порушення встановленого паспортного режиму тягло за собою кримінальну відповідальність із позбавленням волі на строк до 3 років. Отже видача паспортів з обов'язковою пропискою місцевим мешканцям сільських районів Криму означала, що приїжджі не могли поселитися в них без державної реєстрації місця перебування у вигляді прописки. А місцева влада прописувала приїжджих, керуючись указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р.

У постанові Ради Міністрів УРСР від 7 вересня 1967 р. передбачалася ще одна норма, котра без будь-якої вказівки на національність радянських громадян, що виявили бажання поселитися у Криму, безпомилково націлювалася на кримських татар: «Прописка осіб, які прибувають на постійне мешкання не лише до міста, а й у сільську місцевість, здійснюється відповідно до норм житлової площі, встановлених законодавством»²⁶. Бажаючі поселитися повинні були мати житлову площу, яка відповідала встановленій цією постановою санітарній нормі. Найбільш виразно прокоментував цю норму П.Григоренко, котрий улітку 1968 р. перебував на півострові:

«Радянське лицемірство зробило перепоною для поселення у Криму навіть такий гуманістичний захід, як запровадження санітарних норм житлової площі. Для Москви ця норма (мінімум) 9 квадратних метрів на людину, в інших місцях е до 11 квадратних метрів. Для кримських татар запровадили 13,25. А кримськотатарські родини багатодітні. Не рідкість 5–7 дітей. Та ще батьки, а часто і дідусь із бабусею. Ось тобі і 9–11 осіб. А це означає площу 120–146 квадратних метрів. Де ти такий дім знайдеш?... І ось гасають бідолашні люди Кримом у пошуках неможливого»²⁷.

Через два тижні після публікації указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. КДБ УРСР доповів ЦК КПУ про реакцію кримських

²⁶ Бекірова Г. Пів століття опору... – С.207.

²⁷ Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс... – Москва, 1997. – С.482.

татар. Як повідомлялося, їхня позиція була такою: політична реабілітація – це часткове розв'язання кримського питання, потрібно продовжувати зусилля, добиваючись переселення татар у Крим і надання їм автономії. У повідомленні наводилася підслухана інформаторами пряма мова представників кримськотатарського народу, коли вони реагували на указ вищого законодавчого органу країни. Так, позаштатний кореспондент кримськотатарської газети у Самарканді Бекір Умеров говорив: «Кримських татар знову обдурили, хоча ЦК прийняв делегатів від татарського народу на вищому рівні. Зневажливе ставлення до вимог татарського народу з боку урядових інстанцій озлобило татар і перетворило їх на внутрішніх ворогів». Реакція сина репресованого голови Раднаркому Кримської АРСР Велі Ібраїмова – Тимура, який працював у Воронежському облдержархіві, подавалася в переказі. Він, хоча й виріс у Російській Федерації та навіть не знає своєї рідної мови, що вважає для себе ганьбою, теж переїде у Крим, тому що це – його Батьківщина, тут жили його предки і для нього кримська земля священна.

Голова КДБ УРСР В.Нікітченко повідомляв також, що кримські татари розробили план переїзду у Крим, розрахований на 3–5 років. Спочатку мали прибути ті, у кого були кошти на купівлю або можливість обміну житлоплощі на півострові. Для розв'язання житлової проблеми всіх інших планувалося створити будівельні бригади, котрі будуватимуть житло в різних районах Криму на власні кошти й на позичку, яку розраховували одержати від держави. Після переселення основної частини народу боротьба за національну автономію мала тривати²⁸.

На цей план органи державної безпеки відреагували миттєво. В.Нікітченко повідомляв ЦК КПУ 27 жовтня, що Л.Зетуллаєв у приватній бесіді у Сімферополі говорив:

«Я був у голови радгоспу, був у міськвиконкомі й у начальника міліції м. Бахчисарай, і всі вони дудять в одну дуду, всіляко прагнуть відтягнути прописку кримських татар. Якщо знайдимо будинок для купівлі, вони в прописці не відмовляють, але після твого відходу викликають господаря і дають йому прочухана, після чого той говорить, що він роздумав і будинок не продає»²⁹.

Прагнення кримських татар повернутися на історичну Батьківщину не знало меж, про що засвідчує випадок з Абдураїмом Решидовим. У вересні 1967 р. він запитував у керівників Сімферопольського міськвиконкому, чи не може здати квартиру в Нальчику й одержати у Криму. Йому, Героєві Радянського Союзу, не наважилися відмовити, але обіцяли вирішити це питання навесні наступного року. Проте А.Решидов на початку жовтня прибув разом із дружиною й дочкою у Сімферополь, поселився в готелі та почав кожного дня ходити в міськком партії, вимагаючи надати житло своїй сім'ї. 4 листопада він телеграфував головному маршалові авіації К.Вершиніну:

²⁸ Кримські татари: шлях до повернення... – Ч.1. – С.124–129.

²⁹ Там само. – С.149–150.

«За бездушне ставлення до моєї долі як колишнього офіцера-літуна партійних і радянських органів, властей міста Сімферополя, першого секретаря міськкому КП України тов. Ревкіна М.В. і голови міськвиконкому тов. Лозового, на честь 50-річчя Великого Жовтня, на знак відмови мені у задоволенні житлоплощі, 6–7 листопада 1967 р. кінчаю життя самоспаленням. Герой Радянського Союзу Решидов, колишній командир авіаполку».

Людина обрізала своє цілком благополучне життя в Нальчику й невідомо скільки могла протриматися у сімферопольському готелі. Поставлений перед доконаним фактом, маршал звернувся до керівників УРСР О.Ляшка та Н.Кальченка, а ті повідомили П.Шелеста. Місцева влада, як писав В.Нікітченко, ужила запобіжних заходів проти «можливих дій або провокацій із боку Решидова». Мабуть, «чекісти» чекали від нього саме «провокацій», оскільки В.Нікітченко пропонував таке розв'язання проблеми: після відзначення 50-річчя «Великої Жовтневої соціалістичної революції» розглянути питання «про партійність» А.Решидова, а також опублікувати статтю з «визнанням його провокаційних дій»³⁰. П.Шелестові доповіли цю думку очільника республіканського КДБ. Невідомо, як він зреагував, але в його «відвертих» і розлогих спогадах про цей кричущий випадок не згадувалося³¹.

Прізвище А.Решидова знову промайнуло у повідомленнях республіканського КДБ у травні 1975 р. Тоді його очільник В.Федорчук повідомив В.Щербицького, що відомство зірвало наміри активістів кримськотатарського руху використати 60-річний ювілей жителя Сімферополя А.Решидова (такий добився житла!) «для підігрівання ворожих настроїв серед кримських татар». Як доповідав В.Федорчук, «чекісти» провели з Героєм Радянського Союзу профілактичну бесіду³².

Інцидент із А.Решидовим мав нібито побутовий характер, але містив у собі вагомий політичний підтекст. Мустафа Джемілев так відповів журналістці Л.Щекун з «Урядового кур'єра», коли вона в 2014 р. попросила назвати тих, хто стояв біля витоків національного руху за повернення на Батьківщину: «Можна сказати, що першими ластівками стали Герої Радянського Союзу або колишні партійні працівники, які зберегли національну свідомість. Саме їх і висували, бо визнаних людей не відразу заарештовували»³³.

Самого М.Джемілева за участь у «національних зборищах» відрахували з інституту й ув'язнили на три роки. У 1967 р., коли строк ув'язнення закінчився, він став постійним представником кримських татар у Москві для вирішення справи про повернення його народу на Батьківщину. Наступного року його видворили зі столиці разом із земляками, які намагалися організувати демонстрацію перед будівлею ЦК КПРС із нагоди 25-річчя сталінської депортації. Саме тоді він познайомився з дисидентами П.Григоренком,

³⁰ Там само. – С.151–152.

³¹ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2011. – 1120 с.

³² Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). – С.854.

³³ Джемілев М. «Окупанти з нами “домовляються” залякуваннями та обшуками» // Урядовий кур'єр (Київ). – 2014. – 17 травня.

Л.Плющем та Г.Алтуняном і ввійшов до числа 15 засновників ініціативної групи захисту прав людини у СРСР.

21 квітня 1968 р. кримські татари організували у Чирчику Ташкентської області народне гуляння нібито з нагоди народження В.Леніна. Гасла на цьому заході були традиційними: повернення на Батьківщину, відновлення кримської автономії. Міліція заарештувала близько трьох сотень учасників маніфестації й за допомогою пожежних команд розігнала її. Наступного дня інформація про ці події надійшла в Москву, і П.Григоренко негайно ознайомив із нею іноземних журналістів. Пізніше він зазначав, що саме з чирчикських подій кримськотатарський національний рух став відомим усьому світу³⁴.

«Правоохоронні» органи передали у суд, який мав відбутися у квітні 1969 р. в Ташкенті, обвинувальний висновок проти десяти кримськотатарських активістів з обсягом слідчої справи 20 томів і залученням 108 свідків. П.Григоренко, який ознайомився зі слідчою справою, мав виступити у суді з промовою, яка вщент руйнувала звинувачення прокуратури Узбецької РСР. І.Язиджієву, наприклад, ставилося у провину сказане про Президію Верховної Ради СРСР: вона, мовляв, уважає кримських татар саджанцями, якщо стверджує, що цей народ «укоренився» на території середньоазійських республік. Люди питали один одного: «Навіщо треба було це писати? Ми що – саджанці?». І П.Григоренко запитував: для чого це написано в указі? Пояснити неграмотністю укладачів було б дуже просто й навряд чи правильно. І передові люди кримськотатарського народу дійшли висновку, що це завуальоване, у формі інакомовлення висловлене розпорядження – не випускати кримських татар із місць їхнього поселення та продовжувати насильницьку асиміляцію. На завершення підготовленого до виступу на суді тексту П.Григоренко знову торкнувся сюжету зі звинуваченням І.Язиджієва у критиці указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. та зробив такий висновок:

«В указі кримських татар позбавлено одвічної назви. Указ говорить не про “кримських татар”, а про “татар, що раніше проживали у Криму”. Цим начебто малопомітним прийомом вилучили з ужитку найменування певної нації зі своєю територією, мовою, багатовіковою культурою. Немає тепер такої нації. Є просто татари. Правда, колись вони проживали у Криму. Але тепер укоренилися у Середній Азії. Таким чином, і ця назва є своєрідним заходом геноцидного характеру»³⁵.

Чи могли радянські органи допустити, щоб генерал Петро Григоренко виступив на суді з такою промовою на захист кримських татар? Його заарештували в Ташкенті і звинуватили у «вигадках, котрі плямують радянський державний лад». Відповідати на запитання слідчих він відмовився.

³⁴ Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс. – С.471–472.

³⁵ Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали. – С.237–238.

Тоді було створено медичну комісію, яка зробила спробу визнати П.Григоренка неосудним. Спроба ця не вдалася, і генерала повезли в Москву, в інститут Сербського. Там поставили діагноз: шизофренія з важкими наслідками – манією величчя. Зі «психушки» його звільнили тільки в 1974 р., напередодні візиту президента США Р.Ніксона в Москву.

Проти М.Джемілева було влаштовано п'ять судових процесів. У червні 1974 р. його заарештували, оскільки він мав намір поїхати в Москву, щоб вручити петицію щодо проблем свого народу президентові США Р.Ніксону. Суд у Гулістані засудив його до 1 року позбавлення волі з утриманням у виправно-трудоцій колонії суворого режиму. За кілька днів до закінчення терміну ув'язнення проти нього було порушено нову кримінальну справу. На знак протесту М.Джемілев оголосив голодування. Голодування з примусовою годівлею через зонд тривало 303 дні, і за цей час його ім'я стало відомим в усьому світі. У США, Туреччині, Італії, Франції та Швеції виникли комітети за звільнення М.Джемілева, до складу яких входили знані громадські діячі, науковці, письменники, журналісти³⁶.

Нічим не мотивовані заборонні заходи влади обурювали кримських татар. Адже інші депортовані народи повернулися в місця свого попереднього проживання, ніхто їх не перекопував, що вони «вкоренилися» в місцях вислання. У Москві почали розуміти, що потрібні які-небудь аргументи відносно того, що влада не суперечить бажанню радянських громадян певної національності жити там, де їм зручно. Так виникла ідея використати відомий із 1930-х рр. організований набір робочої сили для пропуску у Крим обмеженого й добре перевіреного на лояльність контингенту громадян кримськотатарської національності.

Організація кримських татар із метою їх розселення на півострові розпочався навесні 1968 р. Він відбувався під безпосереднім контролем ЦК та міськкомів Компартії Узбекистану «на виході» й Державного комітету з використання трудових ресурсів Ради Міністрів УРСР та Кримського облвиконкому – «на вході». У доповідній записці голови названого держкомітету О.Денисенка секретареві ЦК КПУ О.Ляшку від 19 червня 1968 р. спеціально підкреслювалося:

«З метою уникнути можливих необґрунтованих претензії окремих сімей переселенців з приводу місця проживання, характеру роботи і навчання дітей на анкеті-заявці кожному главі сім'ї під розписку зроблено письмове роз'яснення, що житло і робота надаються на одному з відділень (колгоспу або радгоспу) залежно від виробничої необхідності. Пільги по переселенню надаються тільки в тому господарстві, куди проведено переселення (вказано у переселенському білеті), навчання в школах провадиться тільки російською мовою, з викладанням української мови як предмета»³⁷.

³⁶ Бекірова Г. Пів століття опору... – С.268–269.

³⁷ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995. – С.149–150.

Загалом до Криму та в інші південні області УРСР за 1968–1972 рр. прибули не більше 7 тис. депортованих осіб та їхніх нащадків³⁸. Серед трьох виселених народів, яким заборонялося повертатися на попередні місця проживання, наростало глибоке невдоволення. Це стурбувало голову КДБ СРСР. У записці, адресованій 13 липня 1973 р. політбюро ЦК КПРС, Ю.Андропов рекомендував доручити відділам ЦК із залученням місцевих партійних і радянських органів вивчити весь комплекс питань, пов'язаних зі становищем кримських татар, німців і турок-месхетинців. Незабаром у ЦК КПРС надійшла записка секретаря ЦК КП Узбекистану Ш.Рашидова, в якій зверталася увага на діяльність кримськотатарських і месхетинських активістів. Ш.Рашидов висловлював занепокоєння тим, що «згортання оргнабору, який проводився у відповідності з рішенням інстанцій, дає можливість автономістам зміцнювати свої позиції й утруднює роботу партійно-радянських органів з виховання громадян цих народностей». Із метою «оздоровлення ситуації» він пропонував розглянути питання про відновлення оргнабору серед турок і татар, дозволивши окремим їх представникам жити у Криму та Грузії, особливо учасникам «Великої Вітчизняної війни»³⁹.

Однак республіканські й обласні органи влади УРСР не збиралися робити в паспортному режимі жодних послаблень. Стримуючи не санкціонований владою потік депортованих громадян на свою Батьківщину, у Києві й Сімферополі вдавалися до різноманітних форм «розв'язання» проблеми – від визнання недійсними угод на придбання будинків і вивезення за межі Кримської області сімей кримських татар до кримінального переслідування порушників паспортного режиму. За 1971–1976 рр. у Кримській області було ухвалено 364 судових рішення про визнання недійсними приватних угод купівлі-продажу будинків кримським татарам. У 1976–1977 рр. в області притягнуто до адміністративної відповідальності 2437 громадян кримськотатарської національності, а до кримінальної – 98⁴⁰.

Центральна влада іноді стримувала ці свавільні дії, оскільки кожен обурливий випадок знаходив відгук в усіх регіонах країни, де мешкали кримські татари, ставав відомим за кордоном. Міністр внутрішніх справ М.Щолоков 7 грудня 1976 р. радив В.Щербицькому встановити єдиний порядок прописки кримських татар та нарікав, що з Криму до його міністерства постійно надходять листи, у тому числі колективні, зі скаргами на працівників радянських та адміністративних органів, які не дають можливості прописатися на підшукану житлоплощу, перешкоджають оформленню договорів купівлі-продажу житлових будинків, відмовляються розглядати заяви на прописку, а іноді насильно вивозять за межі області, виселяють кримських татар із куплених ними будинків.

М.Щолоков повідомив, що на півострові живуть без прописки 334 сім'ї «громадян татарської національності», у складі яких налічується

³⁸ *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: Політологічний концепт. – К., 2004. – С.188.

³⁹ *Волобуев О.В.* Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС... – С.167.

⁴⁰ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – С.50–51.

більше 1,5 тис. осіб. Серед них є малолітні діти, люди літнього віку, учасники «Великої Вітчизняної війни», а також батьки, діти яких перебувають на службі у збройних силах СРСР. Насамкінець міністр просив розібратися у ситуації, що склалася, і підкреслив, що немало кримських татар (він називав їх «громадянами татарської національності») приїжджають у Москву та йдуть до приймалень ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, в інші державні установи, передають колективні звернення з вимогами дозволити їм прописку в населених пунктах Кримської області⁴¹.

Проте ситуація на півострові не зазнала зрушень, унаслідок чого стався жахливий інцидент, який набув усесвітнього розголосу – самоспалення уродженця Балаклавського району 47-річного слюсаря-тракториста Муси Мамута у селищі Донське Сімферопольського району. Сім'я Муси приїхала у Крим з Янгіюля Ташкентської області у квітні 1975 р. і придбала у селищі Донське житловий будинок площею 30 кв. м, але не змогла ані оформити акт купівлі, ані отримати прописку. У травні 1976 р. М.Мамута засудили «за порушення паспортного режиму» до 2 років позбавлення волі. Його дружина, медсестра Зекіє Абдуллаєва, теж була засуджена на 2 роки, але умовно, тому що мала на руках дітей 1959, 1961 і 1967 років народження. Після відбуття покарання М.Мамут повернувся у селище, але 20 червня 1978 р. проти нього і його дружини знову порушили кримінальну справу. 23 червня дільничний інспектор районного відділу внутрішніх справ разом із двома «громадськими працівниками» прийшов на подвір'я до М.Мамута, щоб офіційно повідомити про порушену проти нього і його дружини нову кримінальну справу. Під час розмови Муса на хвилину зайшов у будинок, звідки повернувся в мокрому одязі. Як виявилось, він облився бензином, після чого підпалив себе на очах в інспектора і «громадських працівників». Останні вогонь загасили та доставили М.Мамута в міську лікарню, де він, перебуваючи у важкому стані, помер.

Похорон Муси Мамута, в якому взяли участь 450 кримських татар, перетворився на політичну демонстрацію. На мітингу було виголошено клятву: «Муса загинув за справедливу справу. Ми клянемося продовжити його справу і доб'ємося, щоб Крим, наша Батьківщина, став нашим»⁴². Самоспалення М.Мамута схвилювало світову громадськість і привернуло увагу світу до подій на півострові. 4 липня 1978 р. А.Сахаров звернувся до Л.Брежнєва із закликом втрутитися у ситуацію:

«Самоспалення Муси Мамута має своєю істинною причиною національну трагедію народу кримських татар, який став у 1944 році жертвою страхітливого злочину Сталіна та його підручних, а після реабілітації кримських татар указом Президії Верховної Ради СРСР їх знову перетворили на жертву тривалої дискримінації і несправедливості. Ця дискримінація виявляється в систематичних відмовах кримським татарам в прописці на їх історичній Батьківщині, у відмовах оформлення

⁴¹ Там само. – С.221–222.

⁴² Кримські татари: шлях до повернення... – Ч.2. – С.73–74.

придбаних будинків, в незаконних висланнях, нападах, за-судженнях, руйнуванні будинків, коли люди похилого віку і діти залишаються під відкритим небом, в незліченних знущаннях властей»⁴³.

18 травня 1978 р. В.Щербицький повідомляв ЦК КПРС, що приплив у Кримську область «громадян татарської національності» на постійне проживання істотно збільшився. Якщо в 1973 р. прибули 32 особи, то в 1977 р. – 2975. Унаслідок цього чисельність небажаних мешканців досягла 10 тис., і близько третини з них проживали без прописки.

Заїзд татарського населення, що дедалі зростає, В.Щербицький уважав наслідком «підтримуваної з-за кордону підбурюючої діяльності так званих татарських автономістів, спрямованої на інспірування масового переїзду кримських татар з тим, щоб надалі висунути вимоги про надання їм автономії»⁴⁴. Він визнавав, що заходи партійних, радянських, адміністративних органів республіки та місцевої влади щодо стримування масового переїзду татар у Крим на основі чинного законодавства малоефективні й не дають позитивних результатів. Далі В.Щербицький просив «як виняток» ухвалити постанову Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму у Кримській області», що передбачала б такі обставини: по-перше, Кримська область мала статус прикордонної; по-друге, вона була місцем проведення важливих міжнародних політичних заходів з участю керівників партії та уряду; по-третє, на її території розміщувалися особливорежимні та військові об'єкти; по-четверте, область була «всесоюзною оздоровницею» з постійно зростаючим припливом на відпочинок іноземців⁴⁵.

Стосовно військових об'єктів – усе зрозуміло, Севастополь являв собою закрите місто, до якого не так просто було потрапити звичайним радянським громадянам. Що саме являли собою «особливорежимні об'єкти», було зрозуміло без слів як В.Щербицькому, так і тим його колегам, котрі одержували цей документ. Щоб це зрозуміли всі інші, треба процитувати останній абзац підписаної 5 липня 1978 р. секретарем Кримського обкому КПУ В.Макаренком інформації про стан кримськотатарського національного руху:

«Особливі умови Кримської області, її становище як всесоюзної оздоровниці і прикордонної зони, яка відвідується великою кількістю іноземців, а також те, що Крим став місцем великих міжнародних зустрічей і відпочинку керівників партії та уряду, вимагає найшвидшого врегулювання і розв'язання питань, пов'язаних з проживанням тут осіб татарської національності»⁴⁶.

В.Макаренко «розшифрував» «особливорежимні об'єкти»: керівники партії та уряду не бажали мати своїми сусідами кримських татар на півострові, який зробили місцем свого відпочинку.

⁴³ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – С.246.

⁴⁴ Там само. – С.240–241.

⁴⁵ Там само. – С.241.

⁴⁶ Там само. – С.250.

У листі до ЦК КПРС від 18 травня 1978 р. В.Щербицький пропонував цілком конкретні «додаткові заходи»: визначити порядок адміністративного видалення органами внутрішніх справ осіб, які прибули у Крим у неорганізованому порядку на постійне мешкання без прописки, передбачаючи суворі заходи впливу на домовласників і квартиродавачів, які допускали проживання на своїй житлоплощі осіб без прописки й паспортів⁴⁷. 15 серпня Рада Міністрів ухвалила таку постанову навіть із заголовком, що пропонував перший секретар ЦК КПУ. У документі зазначалося:

«Особи, які прибули у Крим неорганізованим шляхом і мешкають без паспорта, за недійсними паспортами, без прописки або реєстрації, незважаючи на накладене на них адміністративне стягнення за порушення паспортних правил, за рішенням виконавчих комітетів міських, районних, районних у містах рад народних депутатів випроводжуються з області органами внутрішніх справ».

Постанова також передбачала стягнення для тих, хто давав притулок кримським татарам, котрі не мали прописки. Окрема вказівка МВС Узбекистану забороняла виписувати кримських татар із республіки⁴⁸.

Упродовж року після прийняття цього документа з Криму було депортовано близько 30 сімей. За перше півріччя 1979 р. до адміністративної відповідальності притягли власників будинків, які утримували без прописки кримських татар або ж продавали їм житло. На них було складено 185 адміністративних протоколів⁴⁹.

Норми урядової постанови від 15 серпня 1978 р. «Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму у Кримській області» перебували у цілковитій суперечності з правом, але це не турбувало радянських очільників. Їх радувало те, що вдалося стримати потік кримських татар на Батьківщину. Голова КДБ УРСР С.Муха 10 вересня 1984 р. доповідав В.Щербицькому про результати цього стримування. На початок 1984 р. в УРСР проживали 18 466 кримських татар, у тому числі у Кримській області – 9238, із них 22 непрописаних. Після запровадження постанови від 15 серпня було прописано 2237 осіб із числа учасників війни, нагороджених орденами й медалями, членів КПРС та інших лояльних щодо влади кримських татар. За цей же час із півострова виселили 597 кримських татар і членів їхніх сімей, котрі не мали прописки⁵⁰.

У березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС став М.Горбачов. Його попередники на цій найвищій у політичній структурі СРСР посаді вдавали, що у країні немає нерозв'язаних проблем. Останній генсек мав мужність визнати необхідність реформ і зробив спробу переконати у цьому

⁴⁷ Там само. – С.251.

⁴⁸ Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. – Москва, 2002. – С.196.

⁴⁹ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – С.54.

⁵⁰ Кримські татари: шлях до повернення... – Ч.2. – С.101–102.

партійно-радянський апарат та суспільство. На початку «перебудовної» політики національні проблеми розглядалися у Кремлі як другорядні порівняно з соціальними й економічними. Винятком, однак, було кримськотатарське питання, котре довгі роки намагалися загнати у глухий кут.

Радянські дисиденти (О.Галич, П.Григоренко, Л.Копелев, О.Некрич, А.Сахаров, Л.Чуковська) разом із відомими політичними й культурними діячами західного світу (К.Амері, Г.Белль, І.Пелікан) наполегливо домагалися звільнення з тюрем і таборів лідерів кримськотатарського руху. Міжнародна організація прав людини в Парижі, Міжнародна ліга прав людини в Нью-Йорку, «Міжнародна амністія» та інші знані у світі організації постійно вимагали від керівництва СРСР розв'язати головну проблему кримських татар: повернути їм Батьківщину. Національний центр кримських татар у США створив фонд «Кирим», котрий ставив за мету «контролювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних, адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної й духовної культури Криму»⁵¹. Солідні внески до фонду здійснювали люди доброї волі з багатьох країн. Активістка кримськотатарського руху Айше Сеїтмуратова після відбуття визначеного судом покарання виїхала в 1978 р. за кордон і розгорнула плідну просвітницьку роботу в ісламському світі, домагаючись консолідації зусиль багатьох країн щодо тиску на радянський уряд⁵².

У квітні 1987 р. відбулася Всесоюзна нарада представників ініціативних груп кримськотатарського руху. У Ташкенті зібралися 105 делегатів з Узбекистану, Таджикистану, Казахстану, Краснодарського краю, України й Москви. На нараді узгодили тактику боротьби за повернення кримських татар на Батьківщину, сформували делегацію, яка повинна була домагатися зустрічі з М.Горбачовим. У місцях проживання кримських татар розпочався збір підписів під текстом звернення до нього (до липня 1987 р. їх уже було понад 30 тис.)⁵³.

Повторно представники ініціативних груп зібралися в Ташкенті у середині червня 1987 р. На цій нараді утворили Центральну ініціативну групу, яка стала основним координатором кримськотатарського національного руху. Учасники наради звернулися до інженера Бекіра Умерова, котрий працював у станиці Кримській Краснодарського краю, із проханням припинити голодування, оголошене ним 18 травня з метою підтримати вимогу прийняття М.Горбачовим делегації кримських татар. Було прийнято рішення перейти до масових акцій непокори у випадку ігнорування владою цієї вимоги.

Представники від ініціативних груп у кількості до 1,5 тис. осіб з'їхалися в Москву зі своїми мандатами. Деяких з них 26 червня 1987 р. прийняли перший заступник голови Президії Верховної Ради СРСР П.Демічев і секретар

⁵¹ Крымскотатарское национальное движение... – Т. II. – С. 297–298.

⁵² Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: Новейший период. – С. 109.

⁵³ Бажан О. Г. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початок 90-х років) // Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – С. 60–61.

ЦК КПРС І.Разумовський. Зустріч не задовольнила кримських татар: представники влади лише пообіцяли передати М.Горбачову їхні вимоги. 6 липня вони організували демонстрацію на Красній площі під транспарантами «Поверніть наш народ на Батьківщину!». Працівники КДБ і міліція відібрали транспаранти та розігнали демонстрацію. Тоді її учасники перемістилися на Стару площу під будівлю ЦК КПРС, де влаштували мітинг. П.Демічев погодився зустрітися з групою мітингарів, яку очолював Ф.Аблямітов, і пообіцяв упродовж місяця дати відповідь на вимоги кримських татар⁵⁴.

Якраз 6 липня 1987 р. було створено комісію для розгляду питань, порушених кримськими татарами, на чолі з головою Президії Верховної Ради СРСР А.Громиком. До її складу ввійшли перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану І.Усманходжаєв, голова Ради Міністрів РРФСР В.Воротников, перший заступник голови Президії Верховної Ради СРСР П.Демічев, очільник КДБ СРСР В.Чебриков, а також А.Лук'янов, Г.Разумовський та О.Яковлев⁵⁵.

Боротьбу кримських татар за повернення на Батьківщину з розумінням сприймали представники радянської інтелігенції, які стали обличчям горбачовської «перебудови», забезпечуючи цій політиці міжнародне визнання. Є.Євтушенко писав у своїй заяві до Президії Верховної Ради СРСР: «Необхідно раз і назавжди припинити це антигуманне ставлення до повноправних членів нашого суспільства і дати їм жити і працювати там, де підказує серце та пам'ять серця». Б.Окуджава звертався до А.Громика з такими словами: «Неможливо далі відкладати вирішення долі кримських татар. Злочин минулих років проти долі кримських татар повинен бути названий, кваліфікований і припинений». Письменник А.Приставкін підтримав своїх колеґ у найбільш радикальний спосіб: «Повернення кримських татар у Крим та отримання власної автономії матимуть величезне значення для оздоровлення громадянської, політичної атмосфери в усій країні». Літератор, від 1965 р. головний редактор журналу «Дружба народів» С.Баруздин адресував на ім'я А.Громика добірку читацьких листів із приводу становища кримських татар, які підтверджували необхідність негайного розв'язання назрілої проблеми⁵⁶.

У відповідь ЦК КПРС підготував і 25 липня 1987 р. опублікував у центральних газетах «Известия» та «Правда» повідомлення ТАРС. Воно починалося з констатації фактів, які були у всіх на слуху – звернень кримських татар у партійні й радянські органи з проханням переглянути законодавчі акти, що відносилися до ліквідації Кримської АРСР і депортації кримських татар з їхньої Батьківщини, а також з адресованих Президії Верховної Ради СРСР звернень діячів радянської культури з проханням відновити права кримських татар. Згадувалися, зокрема, прізвища С.Баруздіна, Є.Євтушенка, Б.Окуджави, А.Приставкіна.

⁵⁴ Вести из СССР: Права человека. – Т.4. – Мюнхен; Брюссель, 1987. – С.79.

⁵⁵ Там же. – С.86.

⁵⁶ Крымскотатарское национальное движение: Документы. Материалы. Хроника. – Т.II. – С.216–219.

У наступних кількох абзацах ішлося про організований гітлерівцями після окупації Криму мусульманський з'їзд у Сімферополі, на якому було сформовано кримськотатарський уряд, про створені цим урядом загони самооборони, про розгром партизанських баз, спалення селищ поблизу лісових масивів і знищення їхнього населення, що здійснювалося «за активної участі цих загонів». Наводилися результати каральних операцій, здійснювані знову-таки «за активної участі цих формувань»: винищення 86 тис. мирних жителів Криму і 47 тис. військовополонених, депортація в Німеччину на примусові роботи 85 тис. громадян. Підкреслювалося, що знищувалися в основному росіяни, українці, євреї, греки й цигани. Наводився нібито конкретний факт: у радгоспі «Червоний» «злочинці з двох кримськотатарських батальйонів спорудили печі, в яких цілодобово спалювалися живі люди». Відтак «акули пера» з відділів ЦК КПРС робили висновок про те, що «від цих фактів важко відійти» й переходили до оцінки «рішення Державного комітету оборони про виселення татарського населення з Криму, котре, на жаль, торкнулося не тільки зрадників, а й було поширене на все кримськотатарське населення». Вибиваючи аргументи, якими володіли кримські татари, цекісти стверджували, що «в будь-якому випадку акт поголовного виселення кримськотатарського населення не є справедливим, тим більше, що тисячі кримських татар брали активну участь у бойових діях проти фашистських загарбників, були відзначені високими державними нагородами Радянського Союзу».

Радянська пропаганда завжди використовувала реальні факти й наближені до реальності експертні оцінки, які були цілком відсторонені у просторі та часі від пропагованої теми. Наведені в повідомленні ТАРС цифри розстріляних мирних жителів і військовополонених відповідали дійсності, наскільки це можна було встановити на підставі доступних джерел. Але якою мірою до цього були причетні кримські татари? Тут доказова база обмежувалася постійним повторенням безпідставного твердження про те, що до злочинів гітлерівців причетний кримськотатарський уряд і «створені ним військові формування».

Натомість на теренах Східної Європи нацисти не створювали національні держави з військовими формуваннями. Коли бандерівська ОУН зробила спробу поставити Берлін перед dokonаним фактом декларуванням відновлення української державності, вона негайно перетворилася з корисного для держави ворога Й.Сталіна на ворога А.Гітлера. Починаючи з вересня 1941 р. бандерівців розстрілювали там, де знаходили.

Окрема розмова – про Крим. Під час Першої світової війни про загарбання кримських субтропіків марив Е.Людендорф, а під час Другої А.Гітлер прагнув приєднати півострів до Великої Німеччини від Балтики до Чорного моря, і у зв'язку з цим – усі території між Кримом і Німеччиною. Про який «кримськотатарський уряд» в окупованому нацистами Криму могло йтися?! А щодо національної належності «зрадників» і звинувачення у зв'язку з цим усього народу, до якого вони належали, то з набагато більшими підставами можна було б обвинуватити росіян, а не кримських татар, адже чим були кілька батальйонів із кримськотатарським складом військовослужбовців порівняно з армією генерала А.Власова?!

У повідомленні ТАРС зазначалося, що 5 вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР скасувала рішення державних органів відносно звинувачення всіх «громадян татарської національності», котрі проживали у Криму. Це відповідало істині. Проте тут же, через кому, проголошувалася цинічна брехня – нібито цим указом було повністю відновлено їхні конституційні права.

Реакцію кримських татар на повідомлення ТАРС відбивало «Орієнтування щодо кримськотатарського питання», розіслане партійним комітетам після засідання секретаріату ЦК КПРС 31 липня 1987 р. Як пояснювали його автори, появу цього документа викликала необхідність «більш детально», ніж це робилося у пресі, проінформувати про події в Москві, «викликані діями так званих представників кримських татар». Повідомлялося, що у зв'язку зі зверненнями кримських татар у партійні й радянські органи з приводу їх повернення у Крим і відновлення автономії ЦК КПРС та уряд утворили авторитетну комісію на чолі з головою Президії Верховної Ради СРСР А.Громиком, котрий 27 липня

«прийняв групу представників кримських татар і побіцяв, що комісія вивчить їхні побажання та підготує відповідні пропозиції. Однак, як було підкреслено на цій зустрічі, якщо до представників кримських татар і кримськотатарського народу було виявлено максимум такту, поваги й турботи, то такої відповідальності бракувало деяким представникам, котрі обрали шлях нагнітання пристрастей і тиску на центральні органи з метою негайного задоволення прохань, а на практиці – ультимативних вимог, підкріплених різними задириливими акціями, не сумісними з гідністю радянських людей, громадянськими обов'язками»⁵⁷.

Риторика цієї заяви, в якій відчувалася вправна рука найбільш консервативної постаті в оточенні М.Горбачова – А.Громика, не вселяла надії на те, що Державна комісія з проблем кримськотатарського народу принесе позитивний результат. Справді, в опублікованому у центральних газетах 9 червня 1988 р. звіті за перший рік її діяльності повідомлялося, що для утворення кримської автономії немає підстав. Комісія схвалила визначений Радою Міністрів СРСР «порядок проживання і прописки громадян, незалежно від їх національної належності, у Кримській області та інших курортних районах країни». Цей порядок дозволив, як повідомлялося у звіті, прописати і працевлаштувати на півострові за рік близько 2,5 тис. кримських татар. Водночас він надійно заблокував повернення кримськотатарського народу на свою Батьківщину.

Результати боротьби консерваторів і новаторів в оточенні М.Горбачова важко було передбачити. Тим часом кримські татари стежили за нею з особливою увагою, тому що життєва для них проблема повернення на Батьківщину прямо і безпосередньо залежала від лібералізації політичного режиму. Зібравшись на чергову зустріч 8 листопада 1988 р., представники

⁵⁷ Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС... – С.168.

ініціативних груп обговорили створений спільними зусиллями статут Організації кримськотатарського національного руху, який характеризував поточний момент у таких фразах:

«Ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання в цілому, де вирішується питання про те, чи буде СРСР демократичною і правовою державою, що поважає політичні та громадянські права людей, національний суверенітет народів, їхню культуру, самобутність та вільний розвиток на їх національній території, чи знову повернеться до тоталітарної та терористичної системи правління, висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію»⁵⁸.

Здійснена М.Горбачовим із подачі О.Яковлева конституційна реформа 1988 р. була останнім елементом «революції згори», що перетворювала радянський політичний режим із диктаторського на демократичний. Одночасно вона стала необхідною передумовою для розгортання «революції знизу», у ході котрої становище кримськотатарського народу радикально змінювалося.

1988-й рік відзначився зростаючими масштабами боротьби депортованого народу саме у Криму. Місцева влада вже не наважувалася забороняти маніфестації кримських татар, як це робила раніше.

23–24 квітня в Узбекистані відбулася IV Всесоюзна нарада представників ініціативних груп кримськотатарського руху, в якій узяли участь 112 делегатів із республік Середньої Азії, Краснодарського краю, Херсонської області, Москви та Криму. У доповіді «Національний рух кримських татар сьогодні» М.Джемілев узагальнив досвід боротьби в перші роки «перебудови» і зробив висновок, що після московських акцій червня – серпня 1987 р. тактика цієї боротьби змінилася:

«Якщо раніше на першому плані була петиційна робота, тобто складання різних звітів і петицій, збір підписів і поїздки делегацій до Москви по відповідь, то тепер, поряд із петиційною роботою, великою мірою наші співвітчизники почали вдаватися до публічних мітингів і демонстрацій, які стали можливими в умовах оголошеного курсу на демократизацію та гласність»⁵⁹.

На V Всесоюзній нараді представників ініціативних груп, яка відбулася у квітні – травні 1989 р. в Янгіюлі, було ухвалено створити громадсько-політичну Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР). Її головою став М.Джемілев.

⁵⁸ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С.351.

⁵⁹ Вестник національного движения крымских татар (Симферополь). – 1988. – №1/2. – Ч.7. – С.1–2. Цит. за: Бекірова Г. Пів століття опору... – С.347.

12 липня 1989 р. було утворено нову комісію з проблем кримськотатарського народу під головуванням секретаря ВЦРПС І. Янаєва. Судячи з усього, вона створювалася за випробуваною радянською традицією – щоб уповільнити розгляд проблеми по суті тими органами влади, які мали повноваження розв'язувати її.

Улітку 1989 р. у перенаселеній Ферганській долині сталися заворушення на ґрунті використання землі та зрошувальних систем, які набули характеру міжнаціонального конфлікту. Будинки багатьох кримських татар було спалено, їхнє майно – розграбовано. Це прискорило прибуття біженців у Крим – без дозволу властей і без сподівання на допомогу з боку держави.

Як підкреслювалося у заяві кримськотатарських активістів, обласне й районне начальство Криму зустрічало прибульців із відвертою неприязню та ворожістю. Органи влади використовували негласну антиконституційну постанову Ради Міністрів СРСР від 24 грудня 1987 р., в якій говорилося: «В інтересах громадського порядку і здоров'я населення встановити як тимчасовий захід, що в населених пунктах Кримської області та Краснодарського краю, перерахованих у переліку, що додається, не підлягають прописці громадяни, які прибули на постійне проживання». Заборона прописки нібито поширювалася на всіх «радянських громадян», оскільки їх національність у цьому нормативному акті не позначалася. Однак громадяни російської або української національності не зустрічали будь-яких утруднень із державною фіксацією нового місця проживання. У переліку значилися міста Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосія та Ялта, а також населені пункти районів: Бахчисарайського, Ленінського, Роздольненського, Сімферопольського, Судацького, Чорноморського⁶⁰.

В умовах, що склалися, багато сімей кримських татар були змушені самовільно зайняти землі, що пустували, і почати будівництво житла. Проте лише в Бахчисарайському районі виявили розуміння ситуації й рішенням голови райвиконкому О.Таряника кримським татарам виділили під індивідуальну забудову близько 300 земельних ділянок у розмірах до 0,06 га на сім'ю. У решті районів місцева влада продемонструвала іншу поведінку. Учасники обласної наради активістів ОКНР попередили: «Практика показує, що стриманість і довготерпіння кримських татар лише заохочує владу на нові безчинства. Уся повнота моральної і правової відповідальності за можливі наслідки у випадку повторення нападів карателів на мирних громадян цілком покладається на вище партійне й радянське керівництво Криму, Києва та Кремля»⁶¹.

Солідарність із кримськими татарами продемонстрували активісти національно-демократичних рухів, які тоді почали набирати силу. Так, 8–10 вересня 1989 р. в Києві пройшов установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. В останній день його роботи було схвалено заяву «На підтримку прагнень кримськотатарського народу», в якій підкреслювалося: «Найсвідоміші сини і доньки України зазнавали всіляких утисків та

⁶⁰ Крымскотатарское национальное движение... – Т. II. – С. 53.

⁶¹ Там же. – С. 271.

нагінок за підтримку законних прагнень кримськотатарського народу повернутися на свою Батьківщину й відновити свої національно-культурні та територіальні права». До всіх громадян України Народний рух звернувся із закликом допомогти кримським татарам відродити свою автономію, культуру, освітню мережу, державність⁶².

Розгляд давно назрілого питання про депортовані народи відбувся на другій сесії Верховної Ради СРСР у листопаді 1989 р. Парламент ухвалив «Декларацію про цілковиту політичну реабілітацію народів, підданих насильницькому переселенню». Текст її складався з шести абзаців. Процитуємо чотири останніх:

«Варварськими акціями сталінського режиму було виселення в роки Другої світової війни з рідних місць балкарців, інгушів, калмиків, карачаївців, кримських татар, німців, турків-месхетинців, чеченців. Політика насильницького переселення відбилась на долі корейців, греків, курдів та інших народів.

Верховна Рада СРСР беззастережно засуджує практику насильницького переселення цілих народів як найтяжчий злочин, що суперечить основам міжнародного права, гуманістичній природі соціалістичного ладу.

Верховна Рада СРСР гарантує, що зневажання прав людини і норм гуманності на державному рівні більше ніколи не повториться в нашій країні.

Верховна Рада СРСР вважає за потрібне вжити необхідних законодавчих заходів для безумовного поновлення прав усіх радянських народів, яких було піддано репресіям»⁶³.

Декларація була не більше, ніж проголошенням намірів. Але саме вона стала рубіконом у тривалій боротьбі кримськотатарського народу за повернення на історичну Батьківщину. У ситуації «революції знизу», що розгорталася, керівництво СРСР не могло більше опиратися волі депортованого корінного народу Криму. Перспектива повернення його додому стала цілком реальною. Але саме тоді розпочався період глибокої економічної й політичної кризи, у ході якої радянська імперія розпалася. Тому суто практично це повернення виявилось для кримських татар надзвичайно складним завданням.

У листопаді 1989 р. Рада Міністрів УРСР доручила Кримському облвиконкому приступити до реалізації його рекомендацій щодо кримськотатарського народу. 23 листопада облвиконком схвалив рішення «Про розселення громадян кримськотатарської національності, що прибувають у Крим на постійне проживання в 1989–1990 рр.», в якому зобов'язався представити на розгляд основні положення комплексної державної програми переселення кримських татар. Було вирішено надавати пріоритет саме комплексному розселенню, із будівництвом у перспективі шкіл, дошкільних установ, клубів, бібліотек тощо. Рекомендувалося при розв'язанні питання про місце

⁶² Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К., 2000. – С.404.

⁶³ Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1989. – №23. – Ст.449.

проживання брати до уваги проживання до виселення в 1944 р. Міським і районним виконкомам рад доручалося здійснити інвентаризацію вільних від забудови територій у населених пунктах для розміщення житла й необхідних об'єктів соціально-культурного побуту. Із метою збереження резервної території всесоюзних оздоровниць не допускалося розселення та зведення індивідуальних будинків у трикілометровій зоні узбережжя Чорного й Азовського морів⁶⁴.

Через два тижні після оприлюднення декларації Верховної Ради СРСР озвалася й комісія з проблем кримськотатарського народу І. Янаєва, яку впродовж попередніх чотирьох місяців критикували за бездіяльність. Насправді вона проводила підготовчу роботу, обумовлену, мабуть, тим, що в її складі перебували громадські діячі, у тому числі кримськотатарського походження, котрі були життєво зацікавленими в позитивному результаті своєї праці. Члени комісії виїжджали в місця розселення кримськотатарського народу – Кримську область, Краснодарський край, Узбекистан, Таджикистан, зустрічалися з місцевим партійно-радянським керівництвом, проводили збори з представниками кримськотатарського народу та населенням.

Висновки і пропозиції комісії впливали не стільки з результатів власної роботи, скільки визначалися позицією керівних кіл країни після появи декларації про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав. Саме через це комісія І. Янаєва не погодилася з основним висновком попередньої комісії А. Громика, яка не знаходила підстав для відновлення Кримської АРСР і повернення народу на історичну Батьківщину у зв'язку з тим, що за повоєнний період на півострові відбулися істотні демографічні зміни. Визнаючи напружену ситуацію із забезпеченням житлом (на черзі – 150 тис. осіб), іншими об'єктами соціально-культурного призначення, обмеженими можливостями водо- й енергопостачання, наявністю проблем зі працевлаштуванням населення, яке прибувало, екологічні питання, комісія, проте, зробила інший висновок: ці причини не можуть розглядатися як підстава для відмови у відновленні справедливості щодо кримськотатарського народу.

Комісія констатувала, що ті кримські татари, які вже повернулися (понад 50 тис.), переселялися частково за оргнабором, але в основному – шляхом купівлі будинків у місцевих жителів. В умовах падіння цін на житло у Середній Азії та їх різкого зростання у Криму можливості для придбання житла мав порівняно вузький прошарок народу. Робітники, службовці, основна частина інтелігенції, як підкреслювалося у висновках комісії, не володіли достатніми сумами та не могли одержати житло у Криму за обміном квартирами. Комісія рекомендувала розв'язувати проблему організованого повернення кримських татар у рамках централізованої державної програми у трьох взаємодоповнюючих формах:

– державне повернення за розробленим графіком зі врахуванням індивідуальних особливостей та з одночасним розв'язанням питань розвитку виробничої сфери, житла, соціально-культурного побуту, інфраструктури;

⁶⁴ Бугай Н.Ф. Депортація народів Крима: Документи, факти, коментарії. – С.198–199.

– індивідуальне повернення, коли держава звільняється від необхідності надавати житлову площу, яку переселенці набувають за власний рахунок або шляхом будівництва особистого чи кооперативного житла, або ж через обмін;

– групове повернення, засноване на таких формах господарських відносин, як оренда, сімейний підряд, кооперативи тощо; головним завданням буде будівництво або реконструкція селищ силами тих, хто повертається, включаючи елементи соцкультпобуту (дитячі садочки, клуби, заклади торгівлі), підсобні господарства або продиктовані потребами місцевості промисли й виробництва.

Комісія керувалася у своїх планах і пропозиціях тим, що у ході зустрічей у Краснодарському краї, Узбекистані, Таджикистані, Кримській області представники партійно-радянських органів висловлювали розуміння суті справи й необхідність її розв'язання, а також готовність надати фінансове, матеріально-технічне та політичне сприяння. У Середньоазіатському регіоні, як підкреслювалося, розв'язання кримськотатарської проблеми істотно зменшувало навантаження у соціальній сфері, звільняло робочі місця для незайнятого корінного населення.

Комісія пропонувала Раді Міністрів СРСР переглянути постанову від 24 грудня 1987 р. «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області і Краснодарського краю», маючи на увазі зняття обмежень для кримських татар. Передбачалося розробити програми, спрямовані на відновлення кримськотатарської школи й навчальних закладів із навчанням рідною мовою, збирання, реставрацію, охорону і пропаганду музейних, архівних фондів, пам'яток мови, історії, археології, культури.

Окремим пунктом комісія формулювала вимогу відновлення автономії у Криму шляхом утворення Кримської АРСР у складі УРСР.

Виходячи з необхідності створення здорового морально-психологічного клімату, який сприяв би успішній реалізації державної програми, комісія вважала за потрібне здійснити вирішальний поворот «пропагандистської й політико-виховної роботи» в напрямі «об'єктивного висвітлення історії», у тому числі воєнного періоду.

Нарешті, комісія пропонувала центральним і місцевим засобам масової інформації передбачити систематичне об'єктивне висвітлення проблем кримськотатарського населення, публікації провідних учених країни, інтерв'ю за участю радянських працівників, юристів, представників кримських татар⁶⁵.

Матеріали комісій по радянським німцям і кримським татарам Верховна Рада СРСР розглянула 28 листопада 1989 р. на закритому засіданні, після чого ухвалила постанову «Про висновки і пропозиції з проблем радянських німців та кримськотатарського народу». Документ за підписом М.Горбачова був коротким і рішучим: погодитися з висновками та пропозиціями комісій; доручити уряду створити державні комісії для розв'язання практичних питань, пов'язаних із відновленням прав обох народів; доручити Комісії Ради

⁶⁵ Крымскотатарское национальное движение... – Т. II. – С. 79–83.

Національностей із національної політики й міжнаціональних відносин тримати цю роботу під постійним контролем⁶⁶.

Упродовж другої половини листопада та у грудні 1989 р. в УРСР працювала створена постановою республіканського уряду робоча група з проблем повернення та облаштування кримських татар у складі відповідальних осіб із багатьох міністерств і відомств. В основу розрахунків було покладено дані про 330 тис. депортованих, яких вимагалось поселити у Криму. Розрахунки показували, що для такої кількості депортованих знадобиться 6 млн кв. м житла, потрібно буде створити 100 тис. робочих місць, увести в експлуатацію 75 шкіл, спорудити лікарні на 3700 ліжок. У плані заходів передбачалося також створення матеріальної бази комунального і шляхового господарства, електропостачання, транспорту, зв'язку. Загальні витрати мали скласти 4,5 млрд руб. за цінами 1984 р., тобто таку саму суму в доларовому еквіваленті⁶⁷.

Ці розрахунки Рада Міністрів УРСР передала в Москву. Розбиратися з ними повинна була третя державна комісія з проблем кримськотатарського народу, створена постановою Ради Міністрів СРСР 29 січня 1990 р. Очолив її заступник голови союзного уряду В.Догужієв, заступником став перший заступник голови Ради Міністрів УРСР А.Статінов. У складі комісії налічувалося 7 представників УРСР і 5 кримських татар (Рефат Алпазов, Риза Асанов, Ферид Зіядинов, Ахтем Типпа, Рефат Чубаров).

Перше засідання комісії відбулося 6 березня 1990 р. На ньому розглядався проект положення про державну комісію та встановлювався перелік її першочергових завдань. Кримськотатарські члени комісії повідомили, що не можуть погодитися з деякими формулюваннями проекту положення й поставили вимогу замінити термін «переселення» терміном «повернення», а замість слів «місця традиційного проживання» використати вираз «місця історичного проживання».

Комісія В.Догужієва представила рекомендації своєї робочої групи Раді Міністрів СРСР. Вони послужили підставою для прийняття 11 липня 1990 р. урядової постанови «Про першочергові заходи з вирішення питань, пов'язаних із поверненням кримських татар у Кримську область». Раді Міністрів УРСР і Кримській обласній раді народних депутатів пропонувалося розглянути питання про резервування земель у місцях розселення кримських татар, які поверталися на Батьківщину. Виконкоми місцевих рад Кримської області зобов'язували вжити додаткових заходів щодо своєчасного надання переселенцям в установленому порядку земельних ділянок. Рішення місцевих рад про відведення землі під житлове будівництво мали бути підставою для прописки. Міністерство торгівлі СРСР повинне було виділити Раді Міністрів УРСР для Криму додаткові ліміти на лісо- та будматеріали для спорудження житла кримським татарам. Формуючи план поставок дефіцитної продовольчої продукції Україною у централізований фонд на

⁶⁶ Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1989. – №25. – Ст.495.

⁶⁷ Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар. – К., 1999. – С.5–6.

1991 р., Держплан СРСР мав ураховувати збільшення механічного приросту населення у Кримській області. Для здійснення передбачених постановою заходів Рада Міністрів СРСР виділила на 1990–1991 рр. капітальні вкладення в обсязі 255 млн руб., у тому числі за рахунок коштів УРСР – 24 млн, РРФСР – 10 млн, Таджикицької РСР – 5 млн руб.⁶⁸

За даними Кримського облвиконкому, на 1 травня 1990 р. на півострові мешкали 83 116 кримських татар, зокрема 82 283 – прописаних⁶⁹. Повернення депортованого народу на історичну Батьківщину наражалось на різноманітні та винахідливі перешкоди з боку центральних і місцевих властей, але досягнутий результат виявився вагомим.

Виконуючи директиви центру, Кримська обласна рада народних депутатів ухвалила 11 вересня 1990 р. постанову «Про основні принципи розселення кримських татар на території області». У документі вказувалося, що при розселенні понад 300-тисячної кількості кримських татар можна взяти до уваги попереднє проживання за наявності відповідних доказів – документів або свідчень, які підтверджують депортацію конкретних осіб або їхніх родичів першої лінії. Після такого переконливого визнання історичних прав кримськотатарського народу на повернення постановою робила істотний виняток для Південного берега Криму (від Алушти до Судака), Севастополя, Бахчисарайського й Сімферопольського районів, «де склалися така щільність населення, соціальна інфраструктура, екологічна ситуація, які не дозволяють прийняти велику кількість населення». Тут обласна рада робила поступку тільки для «учасників Великої Вітчизняної війни, партизанського руху, деякої кількості фахівців, потрібних для обслуговування курорту, із числа кримських татар, які раніше проживали у цих регіонах»⁷⁰. Можливо, автори постанови навіть не здогадувалися, наскільки цинічно виглядає ця норма, але кримські татари одразу відчули щось принизливе для себе в такій постановці питання: принцип один, він справедливий і логічний, але на певній території з найбільш сприятливими природними умовами, звідки їхніх співвітчизників усіх до одного вигнали під час сталінської депортації, тепер дозволялося залишитися тільки окремим «фахівцям» із метою «обслуговування» населення, котре з'явилося на їхній території проживання.

Тим часом позачергова сесія Кримської обласної ради 12 листопада 1990 р. прийняла декларацію про державний і правовий статус Криму, в якій призначила на 20 січня 1991 р. референдум серед кримчан щодо відновлення Кримської АРСР. Напередодні сесії, 8 листопада, керівництво Організації кримськотатарського національного руху на чолі зі М.Джемілевим заявило, що референдум російськомовного населення, переселеного на півострів після депортації кримських татар, буде грубим зневаженням прав кримськотатарського народу й не матиме юридичної сили⁷¹. Проте він відбувся у

⁶⁸ Кримські татари: 1944–1994 рр. ... – С.282–295.

⁶⁹ Бекірова Г. Пів століття опору... – С.369.

⁷⁰ Бузай Н.Ф. Депортація народів Крима: Документи, факти, коментарії. – С.199–200.

⁷¹ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: Політологічний концепт. – С.305.

встановлені строки. Обласна рада сформулювала внесені на референдум запитання в такій формі: «Ви за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника союзного договору?». Отже йшлося не про відновлення ліквідованої 1945 р. автономії, а про бажання облради бачити Крим суб'єктом СРСР та навіть учасником союзного договору, що автоматично заперечувало належність області Україні. Не йшлося про передачу півострова Росії, хоча такі пропозиції активно пропагувалися. Кримські депутати бажали отримати в рамках Радянського Союзу статус, рівноправний Україні й Росії.

Позитивно на винесені запитання відповіли 1343,9 тис. кримчан, які взяли участь у референдумі. Проти висловилися 81,3 тис. (5,64% від кількості тих, хто проголосував)⁷². Не очікуючи офіційної реакції вищих органів влади СРСР (хоч можна не сумніватися, що така реакція була неофіційно доведена до Києва) та не заслухавши делегацію центральної ради Організації кримськотатарського національного руху, яка терміново прибула у столицю УРСР, Верховна Рада на чолі з Л.Кравчуком 12 лютого 1991 р. ухвалила закон, яким у межах території Кримської області відновлювалася Кримська АРСР у складі УРСР. Б.Парахонський слушно вказав, що перетворення Криму з області на російськомовне напівдержавне утворення було наслідком компромісу інтересів політичних еліт Москви та Києва, однаково зацікавлених у протидії міграційному руху кримських татар. На додаток, утворення Кримської АРСР упереджувало ситуацію, коли після повернення кримські татари висунули б вимогу створення національно-територіальної автономії. Тобто автономію для російськомовного населення можна було розглядати як засіб зміцнення місцевої влади у запобіганні можливим «небажаним» для Москви та Києва наслідкам переселення кримських татар⁷³.

Тим часом кримські татари не сиділи, склавши руки. Вони давно переконалися, що, домагаючись повернення на Батьківщину, повинні розраховувати на власні сили. Центральна рада ОКНР у березні 1990 р. висунула ідею скликання першого після 1917 р. загальнонаціонального Курултая та створила оргкомітет, який зайнявся його підготовкою. Курултай відкрився у Сімферополі 26 червня 1991 р. У його роботі взяли участь близько 300 делегатів із Криму та республік Середньої Азії, а як гості – представники кримськотатарських організацій Туреччини, активісти Народного руху України й Української республіканської партії, деякі народні депутати СРСР та УРСР. З основною доповіддю на з'їзді виступив лідер Організації кримськотатарського національного руху М.Джемілев.

28 червня 1991 р. Курултай опублікував Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, ідентичну документам, оприлюдненим союзними й автономними республіками СРСР минулого року. У ній вказувалося, що реальний стан кримськотатарського народу підійшов до

⁷² Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислий А.Е., Малыгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. – С.122.

⁷³ Див.: Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Новітній український державотворчий процес. – К., 2004. – С.196–197.

критичної межі, незважаючи на прийняту Верховною Радою СРСР 14 листопада 1989 р. декларацію про визнання «незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню», і забезпечення їхніх прав. У ситуації, що склалася, Курултай представників кримськотатарського народу, будучи обраним демократичним шляхом на всій території СРСР, і виступаючи від імені всього кримськотатарського народу, проголосив утворення Меджлісу – як вищого повноважного представницького органу. Меджліс мав діяти згідно з волею народу, висловленою Курултаєм. У своїй декларації Курултай проголошував п'ять принципів:

– Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він володіє правом на самовизначення. Політичне, економічне, духовне й культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його суверенній національній державі.

– Відносини між кримськими татарами та національними й етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на засадах взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів; має забезпечуватися суворе додержання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей, незалежно від етнічної належності.

– Кримська АРСР, відновлювана не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 р. і не визнається Курултаєм у такому вигляді.

– Земля та природні ресурси Криму, включаючи оздоровчо-рекреаційний потенціал, є основою національного багатства кримськотатарського народу і джерелом добробуту всіх жителів Криму. Вони не можуть використовуватися поза волею і згодою кримськотатарського народу.

– У випадку протидії державних органів або яких-небудь інших сторін досягненню цілей, проголошуваних Курултаєм і цією декларацією, Курултай доручає Меджлісу добиватися визнання за кримськими татарами статусу народу, який веде боротьбу за своє національне звільнення, і діяти згідно з цим статусом⁷⁴.

Російськомовне населення півострова зустріло «в багнети» декларацію II Курултая. Не знайшла вона підтримки ані в Києві, ані в Москві. Завідуючий ідеологічним відділом ЦК КПУ І.Мусієнко 2 липня 1991 р. звернувся до керівництва партії з пропозицією «засудити лінію ОКНР на національне протистояння, розгорнути пропагандистську роботу в місцях компактного проживання татар, роз'яснювати соціально-історичну та юридичну неспроможність вимог про створення в регіоні національної автономії кримських татар»⁷⁵.

29 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила постанову «Про з'їзд (Курултай) представників кримських татар». Відзначивши, що на півострові вже проживають 135 тис. кримських татар, причому за останні півтора роки прибули понад 55 тис., вона стверджувала, що існують усі умови для

⁷⁴ Крымскотатарское национальное движение... – Т. II. – С. 109–111.

⁷⁵ Національна безпека України: кримський вектор... – Т. I. – С. 754.

відродження й розвитку їхньої національної культури, створено національний музично-драматичний театр і бібліотеку, функціонує тижневий додаток до газети «Крымская правда». Передусім обґрунтовувалася теза про відродження й розвиток національної культури. Але тут-таки наводився промовистий факт: «близько 15 тис. учнів вивчають рідну мову». І це – на громаду чисельністю у 135 тис. осіб! Верховна Рада заперечила спробу створення паралельної структури влади та управління з боку Курултаю й поставила вимогу, щоб Рада Міністрів Кримської АРСР «ужила практичних заходів для вдосконалення процесу повернення кримських татар»⁷⁶. Можна тільки здогадуватися, що саме приховувалося за цими словами.

Через кілька днів після появи цієї постанови почалися дії – відбувся напад на табір кримських татар у селищі Молодіжному Сімферопольського району. Місцеві партійні й адміністративні органи доставили російських робітників і колгоспників із двох десятків розташованих поблизу сіл, котрі вщент зруйнували близько 200 будованих жител. Міліція оточила місце погрому й не давала татарам можливості опиратися⁷⁷.

На Декларацію Курултаю прореагував і союзний уряд. 24 липня 1991 р. прем'єр-міністр СРСР В.Павлов підписав постанову Ради Міністрів СРСР «Про організоване повернення кримських татар у Кримську АРСР та гарантії щодо їх улаштування». Меджліс 10 серпня відповів таким чином: основна мета цієї постанови полягає в гальмуванні процесу повернення кримських татар на свою Батьківщину⁷⁸.

Після проголошення незалежності керівництво України фактично не втручалось в боротьбу за владу між місцевою номенклатурою на чолі з головою Верховної Ради Криму М.Багровим і російськими націоналістами у середовищі місцевої інтелігенції, військових пенсіонерів, пов'язаних із Росією бізнесменів, які зорганізувалися в Республіканську партію Криму. Втручання відбулося тільки 1994 р., коли ця партія виграла вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим і вирішила «возз'єднатися» з Росією. Утім Росія не була готова прийняти Крим разом з усіма, пов'язаними з цим, проблемами. Б.Єльцину вистачало Чечні. Надалі київські політики бажали зберегти на півострові статус-кво і не переймалися питаннями, які постійно виникали між кримськими татарами й місцевими елітами, орієнтованими на Російську Федерацію.

REFERENCES

1. Alekseeva, L. (1992). *Istoriya inakomyслиja v SSSR. Novejšij period*. Vil'njus; Moskva [in Russian].
2. Alekseeva, L. (2000). *Krymskotatarskoe dvizhenie za vozvrashhenie na rodinu. Krymski studii* (Simferopol'). (5/6) [in Russian].
3. Bazhan, O.H. (2016). *Kryms'kotatars'kyi natsional'nyi rukh za povnennia na istorychnu bat'kivshchynu. Krym v umovakh suspil'no-politychnykh transformatsii (1940–2015). Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. 761–911 [in Ukrainian].

⁷⁶ Крымскотатарское национальное движение... – Т. II. – С. 122–123.

⁷⁷ Авдет (Симферополь). – 1991. – 22 августа; Національна безпека України: кримський вектор. – Т. I. – С. 772.

⁷⁸ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)... – С. 896–898.

4. Bekirova, H. (2017). Piv stolittia oporu. Kryms'ki tatory vid vyhnannia do povnennia (1941–1991 roky). *Narys politychnoi istorii*. 488 [in Ukrainian].
5. Bugaj, N.F. (2002). Deportacija narodov Kryma. Dokumenty, fakty, komentarii. 240 [in Russian].
6. Danyliuk, Yu., Bazhan, O. (2000). Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.). Kyiv [in Ukrainian].
7. Dzhemiliev, M. (2014). «Okupanty z namy 'domovliaiut'sia' zaliakuvanniamy ta obshukamy». *Uriadovy kurier*. 17 travnia [in Ukrainian].
8. Gabrieljan, O.A., Efimov, S.A., Zarubin, V.G. i dr. (1998). Krymskie repatrianty: deportacija, vozvrashchenie i obustrojstvo. Simferopol' [in Russian].
9. Kotyhorenko, V. (2004). Etnichni protyrichchia i konflikty v suchasni Ukraini. Politolohichni kontsept. Kyiv. 724 [in Ukrainian].
10. Kulchytskyi, S.V., Parakhonskyi, B.O. (2004). Novitnii ukrains'kyi derzhavotvorchyi protses. Kyiv. 328 [in Ukrainian].
11. Volobuev, O.V. (1994). Krymskotatarskij vopros po dokumentam TsK KPSS (vtoraja polovina 50-kh – seredina 80-kh gg. XX st. *Otechestvennaja istorija*. (1) [in Russian].

STANISLAV KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Senior Scientist,
Department of History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), s_kul@ukr.net

THE STRUGGLE OF THE CRIMEAN TATARS FOR RETURNING TO THEIR HOMELAND (1956–1989)

The article analyzes the main stages and legitimacies of the struggle of the deported people for return to their historical homeland. This struggle became possible after the publication of the decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR “On Removing Restrictions on Special Settlements of the Crimean Tatars, Balkars, Turks – the Citizens of the USSR, Kurds, Hemshinli, and Members of their Families Evicted during the Great Patriotic War” of April 28, 1956. However the decree deprived the Crimean Tatars of the right to compensation for lost property upon eviction and closed the path to return to their historic homeland. Only in November 1989 the Supreme Soviet of the USSR adopted a Declaration on the complete political rehabilitation of the people who were subjected to forced migration, which allowed the Crimean Tatars to return to Crimea. The 33-year struggle for returning to homeland gave the indigenous people of Crimea a monolithic unity and gained wide publicity both in the Soviet Union and abroad, in many countries of Europe and North America. In fact, the deported people in different places of their settlement turned into a united dissident nation, which contributed significantly to the collapse of the Russian-Soviet Empire.

Keywords: *deportation of the Crimean Tatars, petition campaigns, initiative groups, dissident movement, passport system for the population of Crimea with a passport registration, organization of the Crimean Tatar National Movement.*